

УДК 316.334.4

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

СВІТЛАНА ОКСАМИТНА,

кандидат соціологічних наук, декан факультету соціальних наук і соціальних технологій НаУКМА, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України

Концепція інституціонально відтворених нерівностей

Анотація

У статті обговорюються окремі сучасні тлумачення поняття “інститут”, а також вводиться домінантне припущення, яке обмежує варіативність інтерпретації цього поняття. Відтворення множинних нерівностей має переважно інституціональний характер. Це означає, що соціальні інститути в контексті цієї концепції взято синхронно як такі, що відтворюють чи модифікують нерівності, поглиблюючи чи послаблюючи їх. Інститути розуміються як активні суб’єкти, агенти відтворення нерівностей, а також формування в індивідів способів сприйняття нерівностей, установок та оцінок власного становища і статусу в суспільстві. Описана у статті схема інституціонального відтворення множинних нерівностей містить такі основні складники: соціальний інститут, блага/ресурси, режими реплікації нерівностей, режими модифікації нерівностей, взаємодія з іншими інститутами, множинні стратифікаційні порядки, індивіди.

Ключові слова: соціальний інститут, стратифікація, мобільність

У тій царині соціологічного знання, що її у наукових публікаціях і навчальній літературі — іноді без застережень, здатних надовго відкласти початок розмови по суті, але незвідка і дещо покvapливо, без належного обґрунтування або ж за некритичною звичкою — іменують “теорією стратифікації”, наявна крім інших, безперечно, особливо дражлива область невизначеності. Якщо види, критерії, причини, явні й латентні наслідки нерівностей [Anthias, 2001; Halcli, 2000], метаморфоз соціально-економічної стратифікації в перше десятиліття поточного століття все ще обговорюються вельми докладно [Babones, 2009; Bertola, 2009; Rasler, 2009; Rohrbach, 2009], адже соціологічна традиція тут багата і її евристичний потенціал не заперечується скільки-небудь радикально (див. огляд кількох монографій у: [Wakeling, 2008]), то питання про те, яким саме чином і в який спосіб у суспільстві відтворюються, модифікуються і легітимуються множинні нерівності, або не порушується зовсім, або ж відповідь виявляється, як правило, не більш як малозмістовною відмовкою. Ясна річ, пріоритет соціальних інститутів у настільки складному для спостереження, опису, а також інтерпретації процесі не заперечується. Але загальна схематика і соціальна динаміка взаємодій, що відбуваються між ними, ігор, конкуренції та боротьби у встановленні, коригуванні, виправданні або стигматизації нерівностей не прояснені навіть у першому наближенні.

А якщо так, то “перше наближення” і є прийнятною науковою амбіцією у сформованій і відтворюваній пізнавальній ситуації. І розпочинати доречно, звісно, з концепції — деякої подоби якщо і не мови, то доволі розвиненого словника, що дає змогу поміщати й утримувати предмет розгляду в полі дослідницького інтересу та формулювати сповнені смислу та значення висловлення про нього. Останнє уможлиблюється тому, що концепція містить засади, передумови, наміри щодо можливих і припустимих запитань про предмет, а також імовірних напрямів пошуку релевантних тлумачень. У презентованому тексті обговорюються деякі тлумачення поняття “інститут” (а), вводиться домінантне припущення, яке обмежує варіативність інтерпретації поняття (б), описується схематизм інституціонального відтворення множинних нерівностей (в).

Що таке інститут

На початку минулого десятиліття Раймо Туомела публікує книжку, в якій узагальнює значення поняття “інститут” у соціально-гуманітарних науках і розвиває філософську теорію вироблення і відтворення інститутів [Tuomela, 2002]. У його трактуванні інститут — це стало повторюваним колективним діям (соціальні практики), ґрунтовані на колективному схваленні та згоді щодо їхньої прийнятності. Книжку, як і можна було очікувати, завершує класифікація інститутів, що складається із чотирьох видів практик різної спрямованості й рівня загальності: 1) інститути як нормативно регульовані практики; 2) інститути у вигляді інстанцій, що приписують новий концептуальний або соціальний статус деяким тілам — людям, об’єктам, активності; 3) інститути у вигляді інстанцій, що приписують новий деонтичний статус (і статус функціонування) членам тих чи інших спільнот;

4) інститути як організації у вигляді позицій і ціле-правових систем [Tuomela, 2002: p. 235–236].

“Що таке інститут” — саме під такою назвою у восьмому числі “Вопросов економіки” за 2007 рік надруковано переклади статей філософа Джона Серла [Серл, 2007] і відомого теоретика неоінституціональної економіки Джеффри Годжсона [Ходжсон, 2007], що спершу з’явилися у “Journal of Institutional Economics” у 2005 і 2006 роках відповідно. Вельми красномовна обставина: незавершеність дискусії з приводу визначень цього ключового поняття у цій сфері економічної науки зовсім не перешкоджає Стокгольмському банку в 1994 і 2009 роках присуджувати новим інституціоналістам премії імені Альфреда Нобеля. Безперечно повчальний жест, адресований дослідникам, — майте розбіжності у визначеннях й організуйте науковий пошук так, щоб виявляли нове і незвичайне.

Безплідно вдаватися до докладного розгляду подібностей чи відмінностей у трактуваннях філософа й економіста, бо вони настільки непорівнянні, що навіть не припускають хоч якусь міру взаємодоповняльності. Тим часом зовсім не парадоксально вбачається одночасна правота їх обох. Понад те, відчутним, якщо не цілком очевидним, стане те, що для компетентного спостерігача тим самим розширюється можливий спектр нетривіальних інтерпретацій фактів інституціонального характеру і роду. Та оскільки обидва автори вкрай рідко апелюють до праць соціологів, до того ж не з першорядних аспектів обговорення проблеми інститутів, відтак заповнимо цю прогалину, залишаючись суто в межах соціології й перебуваючи в переконанні, ніби тут трактування інститутів куди докладніше.

Мало кому відомо, що найсуттєвіше про соціальні інститути в нашій науці Ян Щепанський виклав лишень на 6-ти сторінках своєї пропедевтично зорієнтованої книги півстолітньої давнини “Елементарні поняття соціології” [Щепанський, 1969]. Принаймні таким є наше враження після перегляду низки праць з інституціонального аналізу вітчизняного і зарубіжного походження. І тому доречно нагадати ці констатації й узагальнення. За Щепанським, усю сукупність значень поняття “інститут” дозволено звести в чотири категорії: 1) термін “інститут” може належати до певної групи осіб, покликаних для виконання справ, важливих для спільного життя, і тоді інститутом називається певна група людей, які виконують суспільні функції; 2) цим терміном позначають певні організаційні форми комплексу функцій, виконуваних деякими членами групи від імені всієї групи; 3) іноді цим терміном позначається сукупність матеріальних установ і засобів діяльності, що дають змогу окремим уповноваженим індивідам виконувати суспільні безособові функції, що мають на меті задоволення потреб чи регулювання поведінки членів груп; 4) іноді інститутами називають деякі соціальні ролі, особливо важливі для групи.

У наведеному переліку легко відчути акцент на функціональній природі (походженні та призначенні) інститутів, що цілком зрозуміло, адже домінантною парадигмою в соціології тоді був структурний функціоналізм. Але не тільки це вичитується сьогодні, як і раніше, з реферованого сюжету. От лише три найпростіші спостереження. Правомірно вважати інститутами: 1) такі групи людей, як “священники”, “бюрократи”, “інтелектуали”, “еліта”,

“військові”, “лобісти”; 2) окремі організації та об’єднання — наприклад, партії, профспілки, фірми (у зазначеній статті Джеффри Годжсон критикує Дугласа Норта за те, що той поряд із правилами не залічує організації до інститутів; натомість останній у доданому до статті листуванні між ними виправдовується, що для цілей його аналізу цього зовсім не потрібно); 3) інститутом доречно іменувати і сукупність організацій, кожна з яких розпоряджається ресурсами (об’єднанням різних організацій є, скажімо, держава); 4) окремі ролі як інститут, та й весь можливий репертуар їх, виконувани в контексті, яким виявляється легітимна система цінностей, норм і правил, тому роль є їхньою доступною для спостереження репрезентацією. З огляду на це соціологам дещо дивні ті зусилля, що їх докладають нові інституціоналісти, аби переконати самих себе і представників суміжних дисциплін в інституціональній природі правил і норм, а також, приміром, організацій, як сказано про це у статті Євгена Головахи і Наталії Паніної про процеси деінституціоналізації, що зберігає актуальність і нині [Головаха, Панина, 2001: с. 5–22].

Отже, в наявності не менш як чотири “різновиди” інститутів. Водночас у різних сполученнях або всі разом вони також характеризують інститут: держава складається з організацій, категорій населення, її можна описувати через виконувани функції (генералізовані ролі); сім’я — це мала група, регульована цінностями і нормами, що характеризується розподілом ролей — і т. ін. Звідси випливає, що існують інститути, які складаються з інших інститутів, але й такі, “що складаються” тільки із самих себе. Не випадково одна із можливих класифікацій інститутів, що бере початок від Герберта Спенсера і його “Принципів соціології” і передбачає саме констеляцію “різновидів”, подана на указаних сторінках книжки Щепаньського. Крім того, вкупі інститути утворюють деякий ансамбль, в якому одні інститути “сильніші” і “головніші” за інших, перевершуючи їх масштабом управління соціальними і матеріальними ресурсами, маючи вищий престиж і репутацію, інакше кажучи, здатність і потенціал впливати на соціально значущі параметри та зміст спільного існування індивідів загалом або в окремих сегментах соціуму.

І зрештою, ще раз, але в новому ракурсі, про соціальну роль. Якщо вже ми перебуваємо в рамках соціології, то в розмові про ролі та рольові комплекси неминує буде заторкнuto і статус, оскільки, відповідно до Ральфа Лінтона, ролі є динамічними аспектами статусу. Для соціолога ролі не первинні, вони похідні або вмонтовані в стратифіковані позиції (статуси в їхній матеріально-речовій ідентифікації). Джон Серл, до речі, у своїй статті наполягає на принциповому значенні статусу і статусних функцій, тобто ролей, у конституюванні інституціональних фактів. При цьому статус він потлумачує як колективно продиктоване деякому матеріальному об’єкту значення (соціально-символічна ідентифікація статусу), що ніяк не співвідноситься з його фізико-хімічними й іншими властивостями: так аркуші паперу з відповідними знаками стають грошима [Серл, 2007: с. 12–15].

Для Дж. Серла статус поряд із колективною інтенціональністю і приписуванням функцій слугує логічним розпізнавачем — тим, за допомогою чого інституціональні факти відокремлюються від тих, що такими не є, і включа-

ються в поле соціальної науки. Як відомо, і Еміль Дюркгайм, обґрунтовуючи науковість соціології, бачив її предметом тільки соціальні інститути [Дюркгайм, 1991: с. 405] і наполягав на опануванні вміння відрізняти їх від “неінститутів”. Інститутами він пропонував вважати кристалізовані від постійного вжитку і передання від покоління до покоління способи діяти, відчувати, розуміти, пояснювати, вірувати і довіряти: такі собі масові та колективні репрезентації, невіддатливі та наполегливі у присутності, що й дає підстави трактувати їх як речі. Для тих, хто вступає у життя, вони виявляються силами, що підкоряють і примушують, їх радше дотримуються, їх радше наслідують, ніж їх обмежують чи навіть змінюють. І не слід дивуватися тому, що у ХХ столітті в мейнстрімі французького соціально-гуманітарного життя постійно перебувають соціальні інститути.

До сказаного в “Елементарних поняттях соціології” про інститути мимохідь, навіть закодовано, мало що вдається додати, хоча до такої спроби ми вже вдавалися [Макеєв, 2003]. Нагадаємо передусім про чуттєво-надчуттєву природу інститутів, у якій пропорції матеріально-речового і ціннісно-символічного варіюють від інституту до інституту, аж до домінування одного чи іншого. Докладно цей аспект розглядає Корнеліус Касторіадіс, хоча розуміння смислових відтінків і розрізень, якими насичений текст про інституціональне уявлення суспільства, не є легкою справою і з’являється, відтак, далеко не завжди [Касторіадіс, 2003]. Утім, неможливо вивчати інститути або навіть нашвидкоруч описувати їх, абстрагуючись від “трансцендентної складової” у вигляді ціннісно-символічних структур та елементів.

Інститут, як правило, являє собою складне, тобто диференційоване і стратифіковане утворення, що характеризується тією чи іншою мірою інтегрованості. З’ясування механіки, органіки, хімії й алхімії його роботи може стати захопливою науковою пригодою. Однак більшість досліджень зорієнтовані на фіксацію й інтерпретацію результатів діяльності інститутів як генеративно-регулятивних структур. Усе ще корисно, навіть з огляду на банальність і заяложеність такої процедури, розрізняти інститути формальні й неформальні. А також розширювати й конкретизувати перелік функцій, що відтворюють соціальний порядок: наказувати (зобов’язувати, дозволяти і забороняти), легітимувати, стратифікувати (надавати пільги, вводити обмеження, створювати труднощі, нерівномірно розподіляти, приписувати статуси, стигматизувати), диференціювати (створювати нові можливості та шанси), санкціонувати, інтегрувати, соціалізувати, підтримувати. При цьому далеко не завжди сфера легітимної (продиктованої) компетенції інституту збігається з реально засвоєною: і перевищення повноважень, і недовикористання їх не стільки ймовірні, скільки нормативні.

Інститути, таким чином, кожен окремо або в кооперації з іншими продукують/відтворюють “інституціональні артефакти”. Причому в рамках інституціонального аналізу не заведено говорити про патології чи фатальні відхилення від норми: неспростовна присутність інституту в магмі соціального життя засвідчує його відповідність, не має значення повну або часткову, іншим інституціональним утворенням, його органічну включеність у “соціальну систему”. І тоді виявлені дослідником продукти його функціону-

вання, соціальні факти як “речі”, виявляються такими результатами генеративної або репродуктивної роботи інститутів, яким не слід поспішати давати оцінні визначення.

Загалом більш-менш ясно, що треба і припустимо йменувати інститутом. Проте доцільно зазначити також неминучі спрощення і допущення, іманентно властиві пізнавальній дії в науці взагалі й у соціології зокрема.

Домінантне допущення

Після низки опублікованих монографій про рухливе суспільство і його складові елементи Джон Уррі у відносно недавній статті у співавторстві з Монікою Бюшер формулює на додаток ще й “парадигму мобільності” [Vüscher, 2009], нагадуючи про не надто поширену в нашій дисципліні конструкцію, що зорганізовує роботу дослідника і зобов’язана своєю неабиякою популярністю Томасу Куну [Кун, 1977]. Однак незалежно від того, як називати поняттєво-термінологічну побудову — парадигмою чи концепцією, чи формулюється вона від початку з метою оптимізації наукового пошуку або ж екстрагована з дослідницької практики вченого (групи вчених), у її складі поряд з конче важливими компонентами завжди присутні якісь обмежувальні та приписувальні припущення.

Якби в науковій періодиці про них було заведено попереджати, то це б запобігло багатьом подальшим здивуванням і сумнівам читачів, критиків, колег. Тим часом допущення і вводяться для того, щоб від самого початку було зрозуміло, про що піде мова головним чином, про що буде сказано мимохідь, а про що взагалі доведеться умовчати. Причому останнє не стільки тому, що нічого повідати, скільки через винесення частини сюжетів — іноді по-справжньому значимих і серйозних — за межі розгляду, із перевагами та втратами, що випливають із такого жесту, передбачуваними, звісно, не в усій повноті. При цьому назагал мається на увазі тривіальна річ: часткова концепція не претендує на опис і пояснення всього суцього або ж того, що, за аналогією, подібністю, через непорозуміння, а також і безцеремонно якісь добродії — вони ж зазвичай і недобррозичливіці — намагалися б зобов’язати її дізнатися і розтлумачити все і про все. Названа обставина не вартувала б нагадування, якби у запалі полеміки стосовно важливого і другорядного в теорії та практиці наукової роботи про неї не забували першою чергою.

У випадку відтворення множинних нерівностей домінантним допущенням є твердження про його переважно інституціональний характер. Звідси низка наслідків, що стосуються селекції релевантних тем і предметів для подальшого обговорення, а також повної — або якоюсь мірою — дискримінації значимості інших. Як ілюстрація — три найсуттєвіші, гадаємо, наслідки.

Передусім соціальні інститути в контексті цієї концепції є взятими синхронно, тут і тепер, із чого випливає, що в цих рамках недоречно запитувати про джерела й умови можливості виникнення нерівностей, що для цього просто не передбачено відповіді. Нерівності — це деякий матеріал, котрий інститути або просто відтворюють, або модифікують у тому чи іншому напрямі, поглиблюючи або згладжуючи нерівності, але стосовно цього матеріалу не мають статусу причини, утверджуючи його неінституціональне,

нібито, походження. З історичної точки зору це не зовсім, а точніше, зовсім не так, бо, одного разу виникнувши, інститут власності, приміром, згенерував нерівність — спостереження, правильність якого поділяли настільки багато представників соціальних і гуманітарних наук, що список бажано навіть не відкривати. Але в соціології, як відомо, є також зразок негенетичного аналізу причин нерівності: структурно-функціональна теорія соціальної стратифікації Кінгслі Девіса і Вільфреда Мура, настільки вже давня, що нині згадується лише в підручниках і лекціях на початкових курсах соціологічних факультетів. Дискусія з приводу її принципів у середині минулого століття точилася, як бачиться це сьогодні, не так з приводу їхньої істинності чи хибності, скільки щодо витрат, які неминуче супроводжують прийнятий практично апріорно постулат, згідно з яким стратифікаційні порядки є похідними від “значущості” конкретної соціальної позиції для виживання суспільства.

По-друге, інститути (і це зовсім не новина в структурному підході до вивчення реальності) трактуються як суб’єкти активності, тобто, відтворюючи нерівності, інститути “діють”. Тим часом трактування інституту як дієвої інстанції нерідко сприймається з навмисним спрощенням і викликає заперечення на тій підставі, що його (трактування), гадаємо, підозрюють у претензії на незаперечну онтологічність. Ром Гарре, наприклад, вважає інститути “дискурсивними категоріями”, а їхню здатність діяти відносить до міфів про соціальну структуру, адже дієвими суб’єктами можуть бути тільки люди та їхні об’єднання [Harre, 2002]. Брюно Латур, своєю чергою, відкликаючись на вказану інтерпретацію, говорить про буцімто нічим не виправдану “спіритуалізацію” соціальних структур — безцільний, у ліпшому разі евристичний прийом, що вичерпав себе [Латур, 2006].

Щось спантеличливе, безумовно, містить абстрактне саме по собі допущення про спричинювальну дію інститутів: підозра в деякому “соціальному гілозоїзмі” приходить спонтанно і невимушено. І хто ж із тих, хто остаточно не втратив почуття реальності, не визнає, що діють не ролі, правила, конвенції, організації, інститути, але винятково люди. Узагалі здійсненням бачиться дослідження, що дає змогу виявити людей і групи людей, чия активність і наполегливість оформляються в установки й інструкції, котрі мають зобов’язувальну та приписувальну силу для тих, хто входить у сферу компетенції того чи іншого інституту. Однак закони, постанови, інструкції вкрай рідко є іменними, інститути фактично деперсоніфікують активність людей. І тому фраза “інститути діють” не має, принаймні в нашому випадку, онтологічного статусу, вона лише маркірує напрям пізнавального інтересу дослідника, оскільки вивченню підлягають зміст і результати інституціонально інспірованого впливу, а не інтереси людей (груп людей), що мають можливості і ресурси їх інституціональної реалізації чи інституціонального любювання.

По-третє, встановлюючи диференційований доступ до життєво важливих ресурсів і, по суті, локалізації індивідів у просторі множинних нерівностей, інститути прищеплюють індивідам способи сприйняття нерівностей, а також оцінювання власного становища і статусу в суспільстві. Мається на увазі й той процес формування набору стратифікованих цінностей, смислів,

установок, що його Джеффри Александер називає значимим конструюванням нерівностей, репрезентованих інкорпорованими в перебігу соціалізації й відкоригованими здобутим життєвим досвідом перебування в соціально гетерогенному світі значеннями, що циркулюють також і в мас-медійно опосередкованій публічній сфері, тобто інституціонально легітимуються [Alexander, 2007].

У соціологічних опитуваннях, власне, збирають інформацію переважно про те, як респонденти бачать і оцінюють нерівності (виправдують їх чи обурюються внаслідок продукування ними дискомфорту), якими є очікування і сподівання громадян на регулятивне втручання інститутів в актуально поставлену ситуацію із соціальною нерівністю. У цьому разі дослідник складає не більш-менш точний звіт про “реальний стан” справ стосовно того, як інституціонально відтворюються нерівності, а усереднену картину сприйняття продуктів подібної діяльності в соціально неоднорідному соціумі. Незважаючи на мізерні, точніше — дуже непевні, можливості її використання в інституціональному аналізі, значення такої інформації неспростовне, хоча в наукових публікаціях вона рідко інтерпретується з тим умінням, яке було б адекватним її позитивно очікуваній або ж тільки удаваній змістовій спроможності.

Схематизм неінваріантної реплікації нерівностей

Третій елемент концепції — схематизм інституціонального відтворення нерівностей. У спеціальній літературі за схожих обставин частіше говорять про “механізми”: “реальний” (онтологічний), “пояснювальний” та “евристичний” механізми. Мається на увазі сукупність понять і термінів, що вможливають унаочнення того, “як щось працює”, а отже — пред’явлення такого, що претендує на переконливість опису взаємодії якихось зібраних воєдино “частин”, висліди якої є передбачуваними з високою ймовірністю. Інтерпретаційний потенціал такого опису у філософському ключі обґрунтовує у своїх працях Маріо Бунге [Bunge, 2004], а в більш емпіричному плані Чарлз Тіллі з колегами, чий внесок у поширення й утвердження пояснювальних процедур у соціальних науках оцінюється позитивно (див.: [Demetriou, 2009]). Не претендуючи ні на що подібне, запропонуємо менш претензійну конструкцію.

Як у рамках соціології, так і в межах економічної науки, має місце поки що нескорочуваний дефіцит знань про те, яким чином інститути відтворюють нерівності. Тому доречно знизити рівень домагань і принаймні у найзагальніших рисах розглянути й описати цей не вловлюваний і не проглядуваний у всіх подробицях процес, про що вже доводилося говорити в іншій публікації [Оксамитная, 2010], у вигляді наочного зображення взаємодії інститутів. Наведена далі схематичність (рис. 1) співзвучна тому “дескриптивному повороту” у природничих і соціальних науках, котрий надто наполегливо і, складається враження, небезпідставно, популяризує Майк Саваж [Savage, 2009]. До того ж описовість і наочність, які легітимували своє перебування в наукових публікаціях і презентаціях, підтримуються зі зростанням популярності теорії складності (complexity theory) з її акцентом на

нелінійній динаміці й особливій мові інтерпретації спостережень [Сарга, 2005]. Бути переконливим сьогодні, задовольняти домагання на посягнувальну значимість уже неможливо без того, щоб не показувати на графіках і в рисунках точки, піки, спади, напрями, послідовності — матеріалізовані сліди коректних і більш-менш вигадливих обчислень. А іноді й одного цього виявляється цілком достатньо.

Рис. 1. Інституціональна реплікація і модифікація соціальних нерівностей

Блага/ресурси. Інститутам притаманні властивості, характеристики й особливості, що відтворюють і утримують у відносній сталості режими та зразки стратифікованого доступу індивідів і спільнот до значимих благ. Нерівність, як усім відомо, являє собою відносно усталену диспропорцію у володінні ними або в доступі до них (диспропорцію в шансах вступити у володіння). Благ, стосовно яких індивіди реально стратифіковані, дуже багато, і тільки в конкретній пізнавальній ситуації вони підлягають операціональним визначенням. За її межами не уникнути спрощень, що дають змогу і з метою наочності, і за суттю реконструювати доступне для огляду і зв'язне концептуальне уявлення про інституціонально репродуковані нерівності. Класики соціології, але не меншою мірою сучасні теоретичні й емпіричні розвідки, виробили і передали для використання цілком задовільні переліки благ, що залишають нас у впевненості, що інститути є тут домінантними інстанціями. Домінантними тому, що створюють і підтримують ціннісно-нормативне середовище, упорядковувальну конкуренцію за одне чи кілька благ (ресурсів, шансів), що формалізує правила доступу до них, поведінки зацікавлених агентів і способи розв'язання конфліктів, що неминуче виникають при цьому.

Те, що сьогодні в соціально-гуманітарних науках заведено розуміти під “інститутом”, виявляється диференційованою єдністю — генералізацією вельми відмінних визначень. Такими є і блага; вони аж ніяк не цілісні, але фрагментовані і втілюються в більш частковій матеріально-речовій й соціально-символічній утворенні. У які саме, слід встановлювати в перебігу спрямованого емпіричного обстеження, тут же достатньо вказати на неоднорідність генералізацій. Не становить проблеми і повнота переліку, адже йти-меться про те, що неодмінно потрапляє у фокус стратифікаційних досліджень, що рівною мірою добре специфікує нерівність у будь-якому суспільстві і характеризує роль інститутів у його конституюванні. Або, інакше, мова йде про структуровані перспективи нерівностей, абстрактно-узагальнені системи стратифікування. От ці блага: *багатство* (грошові доходи, власність, акції, нерухомість), *влада* (політична, економічна, в сім'ї), *честь і слава* (престиж, репутація, авторитет), *знання* (компетентність), *інформація*. Перші три з них (багатство, влада, честь і слава в термінології, запровадженій Максом Вебером) дефіцитарні за природою, тому їх неможливо розподілити між усіма порівну. Вони ж, як переконують нас у тому найавторитетніші мислителі минулого і сьогодення, є першорядними об'єктами бажань, претензій і домагань людей.

У першому десятилітті поточного століття давно сформована точка зору щодо центральності цих благ у стратифікації й диференціації спільного життя затвердила в соціальну константу, в *ad hoc* прийняте твердження. Глобалізація як утілення і вираження претензій на вплив наднаціональних регуляторів соціально-економічних процесів у названій локалізації нічого, по суті, не змінює. У рамках критичної парадигми в соціальних науках Ненсі Фрейзер в опублікованій 2008 року книжці [Fraser, 2008] говорить про три шкали (виміри) справедливості світу, що стрімко глобалізується. Маються на увазі: шкала перерозподілу доходів із увиразненою тенденцією до маргіналізації і навіть соціальної ексклюзії серед сучасних дебатів, а також у ре-

альній політиці редистрибуції проблеми “глобальної бідності” [Fraser, 2010]; шкала перерозподілу честі і слави, оскільки актуалізуються проблеми визнання множинних ідентичностей і відмінностей; шкала перерозподілу влади, адже в сучасному світі рівною за значимістю із демократичним механізмом ротації панівних еліт стає проблема репрезентованості інтересів різних груп і категорій населення у сфері політичного.

Наука про розміщення обмежених або дефіцитних ресурсів — це економіка. Політична економія, принаймні в її критичній версії, завжди була і залишається наукою про владу і мораль [Сох, 2002]. Але також честь і слава (престиж, статус, авторитет, визнання, репутація) як дефіцитне благо передбачає (що продемонстрували у своїй книжці Джеффри Бреннен і Філіп Петі) таку дисципліну, як “економіка оцінок” із розвинутою структурою дефініцій, констатацій, припущень і висновків [Brennan, 2004]. Публічна сфера — от той простір, у межах якого інституту, насамперед держава, ринок, громадянське суспільство, виносять оцінки і претендують на них. Місце, обслуговуване медіа, де належить і дозволено виславляти, звеличувати, славословити, ідеалізувати, рекламувати. Але також — інкримінувати, ганьбити, засуджувати, дискредитувати, осоромлювати, дорікати, стигматизувати [Brennan, 2004: р. 243–321].

Дещо по-іншому виглядає справа з іще двома благами. Знання не дефіцитні і не приховуються, але доступ до них похідний від статусу і дієздатності інститутів, що розпоряджаються чи управляють цим ресурсом. Скажімо, опанувати професію (здобувати знання і навички) бажаніше (для майбутньої кар’єри передовсім) у престижних, із найкращим викладацьким складом навчальних закладах, що славляться також жорсткими критеріями добору абітурієнтів. У результаті стратифікована алокація знань між індивідами є системною характеристикою інституту освіти практично на всіх організаційних рівнях — від дитячих садочків до вищих навчальних закладів. І тому, навіть якщо, як стверджували на зламі століть багато хто із суспільствознавців, набуває розмаху і темпів процес переходу до “суспільства знань”, до “економіки знань”, то він аж ніяк не скасовує неоднорідного розміщення цього ресурсу.

Своєю чергою, окремі масиви інформації — з різних, зокрема й обґрунтованих, причин, але також і внаслідок продукованих інститутами перешкод і обмежень, закриттів і приховувань — не виставляються на загальний огляд, або ж доступ до них із більшою чи меншою мірою жорсткості регулюється. У соціологічних і політологічних професійних колах давно точаться дебати про статус, приміром, персональних даних, інтелектуальної власності та рівня їх захисту, про необхідність більш детальних відомостей про діяльність органів влади з управління “спільними ресурсами” — лісами, наземними водоймами і підземними джерелами води, землею. Іншими словами, далеко не очевидно, *що* саме сьогодні у сфері інформації певно і точно може і має бути “спільним”, а що залишатися “приватним” і “таємним” (як приклад див.: [Hess, 2003]). Досі на слуху і скандал, що вибухнув восени 2010 року навколо Інтернет-портала “WikiLeaks”, котрий оприлюднив не дозволені до поширення документи дипломатичних і військових відомств низки країн. В Україні, на додачу до проблемних ситуацій, похідних від роз-

витку цифрових технологій і “світової мережі”, є своя особливість. Тут, нагадаємо, половина економіки офіційно визнана “тіньовою”. Вельми приблизно це означає, що державна статистика “знає” лишень про половину вироблених товарів, наданих послуг, доходів громадян й організацій, а також про споживання населенням товарів і послуг — таким є навмисний і ненавмисний заразом ефект “тінізації” статистико-економічних відомостей.

У державі, такій як українська, що прищеплює своїм традиційним соціальним та економічним структурам принципи й механізми ринкового господарювання, непередбачувані й несподівані речі відбуваються частіше, ніж очікується. Поряд із тіньовою складовою сфер виробництва і споживання, відсутні традиція і правила, котрі встановлюють, які блага і їх різновиди можуть і мають поширюватися за посередництва ринкових процесів, а які — не можуть і не мають. Якщо у розвинених західних країнах у перебігу кризи 2008–2009 років держава рішуче втрутилася в діяльність ринку, то в Україні перетворення послуг і ресурсів на товари відбувається і офіційно, і неформально, але однаковою мірою непередбачено в обох випадках. Унаслідок цього дослідникові корисно бути підготовленим до того, що тенденції комодифікації тією чи іншою мірою, явно або латентно, охоплять і знання, і інформацію, і оцінки, і владу, а також спробувати з’ясувати, де, як і в яких обсягах.

Реплікація/модифікація нерівностей. Інститути, які в нерівних пропорціях розподіляють перелічені ресурси, формують стратифікаційні порядки або множинні нерівності — у нашому випадку п’ять варіантів неоднорідного розподілу між індивідами і спільнотами привілеїв і тягарів. Якщо взяти загалом, то побачимо, що одне благо може розподілятися кількома інститутами або ж, навпаки, один інститут здійснює локалізацію кількох дефіцитних благ. Скажімо, знання розподіляють як держава, так і ринок через комерційні й державні вищі навчальні заклади. Інакше кажучи, жодний інститут не володіє монопольно жодним благом, хіба що тільки одним чи кількома матеріально-речовими або символічними різновидами. Так, наприклад, одним і єдиним депозитарієм орденів і медалей як знаків звитяги, заслуг і здобутків є держава. Проте як усе насправді відбувається, які саме взаємодії при цьому виникають і які результати спостерігаються, вочевидне тільки аналіз обставин, властивих місцю і часу здійснюваних спостережень.

Утім, ясно, що сам акт розподілу — нехолостий рух роботи механізму інституціональної генерації та реплікації нерівностей — передбачає, як показав Йон Елстер: а) наявність явно сформульованих або латентних преференцій щодо того, які індивіди або спільноти й унаслідок яких обставин стануть адресатами привілеїв, а яким дістануться переважно тягарі; б) трансформацію преференцій у декларовані принципи та рутинні процедури; в) кодифікацію у вигляді постанов, розпоряджень, законів; г) висліди, тобто реально спостережувану нерівність, сгладжування проблем або їх збільшення, які припускають зіставлення із декларованими принципами і намірами [Elster, 1992].

Численні порядки нерівностей — ані окремо, ані вкупі — напевно не є балансом індивідуальних чи колективних інтересів. Навпаки, вони формують

царини напруження з конфліктами, які або пробиваються на їхню поверхню, або причаїлися в її латентних зонах. Індивідам, спільнотам, організаціям прямо чи опосередковано пропонується або примиритися з установленими порядками, або змінити їх, або ж віднайти засоби і ресурси, щоб компенсувати (демпфірувати) матеріальні й моральні втрати від залученості в ситуації нерівності шляхом уведення пільг і переваг під маркою “соціального захисту населення”. Тим часом природна інтенціональність інститутів має здебільшого консервативний характер, не в останню чергу внаслідок інерційності інституціонального механізму. Маючи засоби, щоб відстежувати, фіксувати й аналізувати динаміку множинних нерівностей, інститути здійснюють контроль за відносною стабільністю всієї сукупності множинних нерівностей із застосуванням позитивних і негативних санкцій. Утім, які тут реальні практики, треба досліджувати окремо.

Однак реплікація нерівностей аж ніяк не інваріантна. Можна й інакше: нерівності інституціоналізовані, а отже, склався і функціонує механізм відтворення їх. І далі, нерівності інституціоналізуються, а тому механізм відтворення практично перманентно модифікується, адже інститути мають кодифіковані й неформальні можливості ініціювати, просувати, законодавчо оформляти й укорінювати зміни у стратифікаційних порядках, надаючи множинним нерівностям нових підрозділів і конфігурації. Ініціювання такого штибу активності виявляється прерогативою лобістських груп (фракцій у парламенті, наприклад), профспілок, об'єднань роботодавців, не виключається також, що така активність буде вимушеною відповіддю на виклик і тиск “нових” нерівностей, що спонтанно і непередбачено виникають і вкорінюються.

Відтак царина нерівностей є відносно впорядкованою: тут усталена ієрархія безупинно піддається політичному, соціальному, економічному сумніву з боку офіційних і анонімних інстанцій впливу і мірою можливості переінакшується. Одначе назагал модифікація безумовно запізнюється, а її сумарний ефект суперечливий: в останні два десятиліття в розвинених західних суспільствах зростала нерівність між першою (вищою) і десятою (нижчою) децильними категоріями за доходами, а також дещо зменшувалася між середніми. Утім, це не скасовує гіпотетичної можливості паралельного функціонування механізмів реплікації й модифікації.

Така відтворювальна “машинерія” має ще один вимір. Навмисно чи волюнтаристськи, але стратифікований розподіл продукує ситуацію обміну. Проблема того, що й у яких пропорціях розподілено, безумовно важлива, проте ситуацію нерівності не вичерпує. Переміщення блага (ресурсів, шансів) з одного депозитарного місця в інше конституює як мінімум двох контрагентів (інститут vs індивід, соціальна категорія, організація або сукупність організацій, правила і норми), встановлює баланс еквівалентності/нееквівалентності обміну, підтверджує правила, яким підпорядкований обмін, формує очікування щодо майбутньої поведінки контрагентів. Наївно вважати, ніби очевидно і вичерпно зрозуміло, що і на що обмінюється в такого штибу соціальних трансакціях, з якими витратами та надіями на майбутні здобутки. Тут слід передбачати також наявність “заднього плану” або ненавмисних наслідків. Бажаніше не знайти жодних емпіричних підтверджень

того, що, приміром, лояльність і конформізм не беруть у розрахунок, ніж одразу виключити такого роду можливість. Причому самі лояльність і конформізм як латентні конвенції, що задають параметри і режими взаємодій, суть лише структурні властивості аналізованої ситуації, але зовсім не оцінки.

Взаємодія між інститутами. Загальником навчальної та наукової літератури є твердження, згідно з яким інститути являють собою колективно винайдені способи розв'язання соціальних проблем. Але проблема нерівності належить до розряду “нерозв'язуваних”: нічого не відомо ані про теоретичні засади, ані про емпіричні свідчення, які б указували на сталі тренди становлення егалітаризму. Так, ринок як соціальний інститут безупинно генерує нерівність у винагородах і “зацікавлений” в її відтворенні задля підтримки мотивації участі й трудової активності індивідуальних (люди) й інституціональних (організації) учасників конкурентного середовища. Держава, як їй і належить, стратифікує, але й опікується, пом'якшуючи і компенсуючи нерівності, що складаються між тими чи іншими спільнотами і соціальними категоріями в рамках планованої й реалізованої соціальної політики. Пітер Дитч у своїй інформативній статті концептуалізував уявлення про те, як ринок генерує нерівність у доходах, а держава через різноманітні механізми перерозподіляє винагороди, виходячи з принципів дис-трибутивної справедливості [Dietsch, 2010].

У спеціальній літературі є численні приклади дослідження того, яким чином інститути розміщують дефіцитні ресурси, а будь-яка інтернетівська пошукова система видасть тисячі найменувань. Так, Йон Елстер у вже згадуваній праці двадцятилітньої давнини з'ясовує, вдаючись до яких процедур і з яким кінцевим ефектом інститути (всілякі організації) забезпечують “локальну справедливість” у різних життєво важливих ситуаціях — вступ до вищих навчальних закладів, вибір пацієнтів для термінової трансплантації органів, селекція працівників, які підлягають тимчасовому звільненню. Цілком реальним є планування і виконання дослідження у форматі case-study (як і робив Елстер) ролі всіх можливих інститутів у відтворенні конкретної нерівності. У формуванні, скажімо, доходів двох індивідів однієї професії (спеціальності) та кваліфікації беруть участь держава (визначення мінімальної заробітної плати, встановлення тарифної сітки); ринок (заробіток у державному і ринковому секторах економіки може бути різним); статус підприємства (розмір, успішне чи неуспішне тощо); профспілки, що чинять тиск на роботодавців, вимагають підвищення заробітних плат і вносять зміни в колективний договір; місцева влада шляхом запровадження пільг або компенсацій.

Обмеження на генералізацію виявленого балансу “внесків” різних інститутів, що набираючи чинності, не знецінюють отримувану інформацію, що, крім того, дає змогу в деталях простежити майже весь інституціональний механізм продукування нерівності в доходах у конкретній ситуації. Але дає змогу тільки в принципі, як можливість. У конкретній практиці досліджень застосовувана первинна інформація сама по собі здатна вводити ліміти на те, які інституціональні ефекти вдається виявити й описати. Так, аналіз нерівностей в оплаті праці різних професій на основі обстеження аме-

риканських домогосподарств показав, що зростання в останні тридцять років нерівності між високооплачуваними і низькооплачуваними професіями задовільно пояснюється інституціональними змінами в структурі економіки, у рівні освіти робочої сили, дерегулятивними заходами держави. Однак у цій вихідній базі відсутні дані про розміри фірм і підприємств, у яких зайняті респонденти, а відтак, неможливо визначити вплив організацій на внутрішньо-професійну стратифікацію заробітних плат [Mouw, 2010].

При цьому в особливий випадок виокремлено так звані “перехідні суспільства”, в яких поступово, а іноді радикально перетворюється інституціональна структура. Там, як показав Є. Головаха, виникають і діють закономірності, що не вкладаються в традиційні уявлення про лінійність і наступність, а їхньою матеріалізованою похідною виявляються інституціональні амбівалентності з невизначеним і, мабуть, принципово не з’ясовним періодом часткового чи повного розпаду. Понад те, домінантний інститут завжди в наявності, диктуючи і нав’язуючи правила власного функціонування всім іншим [Головаха, 2011]. Нині таким інститутом є ринок (власність, бізнес — хоч там як називати цей інститут), який зумовлює комерціалізацію всіх наявних і можливих взаємодій між зацікавленими індивідами та їхніми об’єднаннями. Але що тут дається взнаки виразніше — домінантність одного інституту або ситуаційно зумовлена гібридність (амбівалентність) кількох або навіть усіх основних інститутів — можна з’ясувати лише в процесі ретельно продуманих і коректно здійснених спостережень. І, бажано, без нав’язливих диктовок повсякденного особистого досвіду спостерігача.

Індивіди. Приписувальний потенціал інституціонально відтворюваних стратифікаційних порядків стосовно окремих індивідів хоч і значний, але не тотально імперативний. Волюнтаристська, тобто така, що передбачає вибір, поведінка можлива й у порядках нерівностей. Причому можна припустити, що і сама перспектива такого вибору інституціонально зумовлена. Властива стратифікаційним порядкам конфліктність і відносна свобода дій індивідів означає, що і вся констеляція подібних порядків нерівноважна, в ній, у результаті спонтанних дій чи бездіяльності інститутів, лобістських груп і організацій, а разом з ними й окремих індивідів відбуваються більш-менш помітні флуктуації різного масштабу та змісту. Іншими словами, якщо і припустимо трактувати явні й латентні нерівності як стійку конструкцію, попри те в будь-який момент вона більшою чи меншою мірою “відкрита” як для зовнішніх впливів, так і для індивідуального подолання.

Соціально-демографічні характеристики індивідів (стать, вік, національність, тип поселення, регіон проживання) у вторинному аналізі даних кількісних обстежень зазвичай виступають як “незалежні” змінні. Виходить, що ці приписувані характеристики ніби структурують, неоднорідно розподіляють нерівність. Але в цьому разі дослідник хоча й виконує легітимну операцію, але зобов’язаний пам’ятати про протилежний процес: це саме нерівність через інституціональні механізми та схематизми непропорційно розподілена за названими характеристиками.

Індивіди, крім того, посідають певні позиції в стратифікаційних порядках. У рамках формульованої концепції передбачається, що позиціонування

здійснено інституціонально. Так, класова позиція цілком згідно з методологічно і методично обґрунтованими показниками у варіанті Еріксона, Голдторпа і Портокаро зумовлена здобутою освітою, місцем на ринку праці, місцем у владно-посадовій ієрархії конкретної організації. Коли в репрезентативних опитуваннях респондентам пропонують розташувати себе на уявних сходах, то виходять із наявності у них достатньо розвиненого “відчуття місця” і здатності локалізувати себе в порядках нерівності. Марно, та й неправильно перейматися питанням про “точність” таких локалізацій, оскільки самостійною цінністю виявляються масово запропоновані самозвіти респондентів — майже дюркгаймівські способи відчувати, тобто індивідуальні сприйняття і відчуття, що набули статусу інституту.

Інститути воліють подавати порядки нерівностей як вимоги соціальної необхідності, вкорінені в економічних і соціальних ресурсних можливостях і суспільства загалом, і їх самих. Як безумовно легітимні вони і власні правила реплікації та модифікації стратифікаційних порядків наділяють практично такою самою безумовною легітимністю або, принаймні, “жадали” б такої безумовності. Але розподіл переваг і тягарів є водночас розподілом справедливості і несправедливості, на що індивіди, групи й організації відповідають культивуванням особливої чутливості до нерівностей і формуванням уявлень про співвідношення суцього і належного, надаючи власним відчуттям і враженням форми виразної, емоційно забарвленої установки. Не випадково у міжнародних (ESS, ISSP) і національних моніторингах обов'язково містяться запитання про те, якою мірою, на думку опитуваного, справедливі чи несправедливі окремі нерівності або вся їх сукупність. Отримувані відповіді логічніше трактувати не як неясні описи індивідуально-внутрішніх станів, а як деякі достовірності, щось таке, що реально існує одночасно з людьми в цьому світі. На таку онтологічну переконаність зовнішній спостерігач (дослідник) змушений реагувати епістемологічною довірою.

І зрештою, на ситуації нерівності люди здатні відповідати дією, переміщуючись у межах одного стратифікаційного порядку або між ними. П.Сорокін був першим, хто наголосив інституціональний характер соціальної мобільності й на історичному і статистичному матеріалі продемонстрував, що така “масова дія” спостерігається в усіх типах суспільств і в різні епохи. Як інститут мобільність передбачає підтримку з боку інших інститутів відповідними можливостями і способами реалізації. За сучасних умов здобуття якісної освіти залежить від культурного й матеріально-фінансового потенціалу сім'ї, а неоднорідність інституту освіти (вищої, повної середньої та професійно-технічної) найближчим наслідком має стратифіковане формування компетенцій і навичок індивідів, які виходять на гетерогенний за багатьма параметрами ринок праці.

* * *

Такою в найзагальніших рисах є концепція інституціонального відтворення множинних соціальних нерівностей. Вона не в змозі диктувати дослідникові весь зміст або повний порядок його дій з організації вивчення того, як і які саме інститути розподіляють ресурси (блага) і які диспропорції (несправедливості) при цьому виникають. Проте необхідні вказівки з при-

воду нових поняттєвих і термінологічних перспектив концепція містить, претендуючи, тим самим, не більш як на інструментальну функціональність. Це царина того, що підлягає ретельному обдумуванню і що в принципі піддається раціоналізації; царина, в якій повний перелік учасників і об'єктів їхніх прагнень навряд чи можна визначити, чого, однак, все одно варто прагнути; феномени, про які можна зв'язно говорити. Але заразом це також царина, в межах якої є багато речей і процесів, про які думати й говорити не заведено, або вкрай недоречно, або взагалі неможливо.

Джерела

- Головаха Е.* Законы институциональных изменений / Е. Головаха // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. — 2011. — Вип. 28. — С. 9–13. — Серія: (Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи).
- Головаха Е.* Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е. Головаха, Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. — № 4. — 2001. — С. 5–22.
- Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии / Дюркгейм Э. — М.: Наука, 1991. — С. 405.
- Касториadis К.* Воображаемое установление общества / Касториadis К. — М.: Гнозис: Логос, 2003. — С. 131–184.
- Кун Т.* Структура научных революций / Кун Т. — М.: Прогресс, 1977.
- Латур Б.* Об интеробъективности / Б. Латур // Социология вещей. — М.: Территория будущего, 2006. — С. 169–198.
- Макеев С.А.* Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению / С. Макеев // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2003. — № 4. — С. 5–20.
- Оксамитная С.* Институциональная среда воспроизводства социального неравенства / С. Оксамитная // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2010. — № 4. — С. 4–28.
- Серл Дж.* Что такое институт? / Дж. Серл // Вопросы экономики. — 2007. — № 8. — С. 5–27.
- Ходжсон Д.* Что такое институты? / Д. Ходжсон // Вопросы экономики. — 2007. — № 8. — С. 28–51.
- Щепанський Я.* Элементарные понятия социологии / Щепанський Я. — М.: Прогресс, 1969. — С. 95–101.
- Alexander J.C.* The Meaningful Construction of Inequality and the Struggles Against It: A “Strong Program” Approach to How Social Boundaries Change / J.C. Alexander // Cultural Sociology. — 2007. — Vol. 1 (1). — P. 23–30.
- Anthias F.* The Concept of “Social Division” and Theorising Social Stratification: Looking at Ethnicity and Class / F. Anthias // Sociology. — 2001. — Vol. 4. — P. 835–854.
- Babones S.J.* Trade globalization and national income inequality — are they related? / S.J. Babones, D.C. Vonada // Journal of Sociology. — 2009. — Vol. 45 (1). — P. 5–30.
- Bértola L.* Income Distribution in the Latin American Southern Cone during the First Globalization Boom and Beyond / L. Bértola, C. Castelnovo, J. Rodríguez, H. Willebald // International Journal of Comparative Sociology. — 2009. — V. 50 (5–6). — P. 452–485.
- Brennan G.* The Economy of Esteem. An Essay on Civil and Political Society / G. Brennan, Ph. Pettit. — Oxford University Press, 2004. — 339 p.
- Bunge M.* How Does It Work?: The Search for Explanatory Mechanisms / M. Bunge // Philosophy of the Social Sciences. — 2004. — Vol. 34 (2). — P. 182–210.

- Büscher M.* Mobile Methods and the Empirical / M. Büscher, J. Urry // *European Journal of Social Theory*. — 2009. — Vol. 12 (1). — P. 99–116.
- Capra F.* Complexity and Life / F. Capra // *Theory, Culture & Society*. — 2005. — Vol. 22 (5). — P. 33–44.
- Cox R.W.* The Political Economy of a Plural World. Critical Reflections on Power, Morals and Civilization / R.W. Cox, M.G. Schechter. — London : Routledge, 2002. — 232 p.
- Demetriou Ch.* The Realist Approach to Explanatory Mechanisms in Social Science: More than a Heuristic? / Ch. Demetriou // *Philosophy of the Social Sciences*. — 2009. — Vol. 39 (3). — P. 440–462.
- Dietsch P.* The market, competition, and equality / P. Dietsch // *Politics, Philosophy & Economics*. — 2010. — Vol. 9, № 2. — P. 213–244.
- Elster J.* Local Justice: How Institutions Allocate Scarce Goods and Necessary Burdens / Elster J. — N. Y. : Russell Sage Foundation, 1992. — 283 p.
- Fraser N.* Scales of Justice: Reimagining Political Space in a Globalizing World / Fraser N. // N. Y. : Columbia University Press and Polity Press, 2008. — 224 p.
- Fraser N.* Injustice at Intersecting Scales: On “Social Exclusion” and the “Global Poor” / N. Fraser // *European Journal of Social Theory*. — 2010. — Vol. 13 (3). — P. 363–371.
- Halcli A.* Inequality and Mobilization in The Information Age / A. Halcli, F. Webster // *European Journal of Social Theory*. — 2000. — Vol. 3 (1). — P. 67–81.
- Harré R.* Social Reality and the Myth of Social Structure / R. Harré // *European Journal of Social Theory*. — 2002. — Vol. 5 (1). — P. 111–123.
- Hess Ch.* Ideas, Artifacts and Facilities: Information as a Common-Pool Resource / Ch. Hess, E. Ostrom // *Law and Contemporary Problems*. — 2003. — Vol. 66, № 1–2. — P. 111–146.
- Mouw T.* Occupations and the Structure of Wage Inequality in the United States, 1980s to 2000s / T. Mouw, A.L. Kalleberg // *American Sociological Review*. — 2010. — Vol. 75 (3). — P. 402–431.
- Rasler K.* Globalization and North–South Inequality, 1870–2000. A Factor for Convergence, Divergence or Both? / K. Rasler, W.R. Thompson // *International Journal of Comparative Sociology*. — 2009. — Vol. 50 (5–6). — P. 425–451.
- Rohrbach D.* Sector Bias and Sector Dualism: The Knowledge Society and Inequality / D. Rohrbach // *International Journal of Comparative Sociology*. — 2009. — Vol. 50 (5–6). — P. 510–536.
- Savage M.* Contemporary Sociology and the Challenge of Descriptive Assemblage / M. Savage // *European Journal of Social Theory*. — 2009. — Vol. 12 (1). — S. 155–174.
- Tuomela R.* The Philosophy of Social Practice: A Collective Acceptance View / Tuomela R. — Cambridge : Cambridge University Press, 2002. — 274 p.
- Wakeling P.* Social Inequality, Class, and the Classics / P. Wakeling // *Sociology*. — 2008. — Vol. 42 (4). — P. 760–766.